

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ «ՇԱՐՔԱՅԻՆ» ԻՐԱԿԱՆԱՑՆՈՂՆԵՐԸ.
ԵՐԵՒԱՆԵՐԻ ՀԱՆՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆ
ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հասմիկ Գրիգորյան

Յեղասպանագիտության մեջ գերակայող տեսակետներից մեկի համաձայն՝ զանգվածային կոտորածներ կամ ցեղասպանություն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է հասարակության անմիջական մասնակցությունը կամ առնվազն ակտիվ աջակցությունը: Այս հանգամանքը ենթադրում է զանգվածային կոտորածների կազմակերպումն ու հրահրումը կանխարգելելու համար հասարակության տարբեր սոցիալական խմբերի համոզմունքների, մտայնությունների, բռնություններին մասնակցելու նրանց նպատակների ու շարժառիթների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը¹:

Ընդունված է համարել, որ ցեղասպանության ամենախոցելի զոհերը երեխաներն են²: Զանգվածային կոտորածների ու ցեղասպանության ժամանակ երեխաները զոհ են դառնում տարաբնույթ հիվանդությունների, սպանությունների, սեռական և այլ բռնությունների³:

Հարկ է նշել, որ երեխաների գործառույթները որպես ցեղասպանության «հանցագործների» ավելի քիչ է ուսումնասիրված⁴: Յեղասպանության գործընթացում երեխաների մասնակցության խնդիրը հիմնականում լուսաբանվում է երեխաների իրավունքների պաշտպանության համատեքստում՝ հղելով Միջազգային քրեական իրավունքին, ինչպես նաև Ռուանդայի ու նախկին Հարավսլավիայի միջազգային քրեական դատարաններին: Երեխաների ներգրավվածության խնդիրը պատերազմական և մարդկության դեմ ուղղված այլ հանցագործություններում հիմնականում դիտարկվում է ռազմական և ռազմականացված ինստիտուտների մեջ անչափահասներին ընդգրկելու անընդունելիության տեսանկյունից: Երեխաներին՝ որպես զինվորների, օգտագործելու փորձը մարդկությանը հայտնի է դեռ վաղ անցյալից, որի միտումն Արևմուտքում սկսել է նվազել 20-րդ դարի կեսից, հատկապես, երբ պարտադիր զինվորական ծառայությունը փոխարինվեց մասնագիտացված զին-

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Valentino B., *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Ithaca and London, 2004, p. 31.

² Երեխաների իրավունքների մասին կոնվենցիան 1989 թ. ընդունել է, որ երեխաներ են համարվում մինչև 18 տարեկանները:

³ Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանության 800.000 զոհերից 300.000-ը երեխաներ էին: Այս մասին տե՛ս www.unicef.com. 11. 07. 2013: Հրեաների Հոլոքոստի ժամանակ զոհվել է 1,5 միլիոն երեխա: Տե՛ս www.annefrank.dk. 11. 07. 2013: Հայոց ցեղասպանության տարիներին հազարավոր երեխաներ զոհ են դարձել հիվանդությունների, ողջակիզման, խեղդամահության, սեռական և այլ բռնությունների: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Dadrian V., *Children as Victims of Genocide: The Armenian Case. The Issues of The History and Historiography of The Armenian Genocide*, 2003, No. 7, pp. 3-18.

⁴ Սիեռա Լեոնեում երեխաները գործու մասնակցություն են ունեցել քաղաքացիական հասարակության ահաբեկչությանը՝ ընդհուպ մարդկանց վերջույթների անդամահատմանը: Մանրամասն տե՛ս International Criminal Justice and Children. UNICEF Innocenti Research Centre, 2002, p. 33, www.unicef-icdc.org Ռուանդայում հազարավոր երեխաներ օգտագործվել են որպես ցեղասպանության և պատերազմի գործիք: Որոշ երեխաներ միացել են թույսիների ոչնչացման գործողություններին, մյուսները ներառվել են «Ռուանդայի հայրենասիրական ճակատ» (Rwandan Patriotic Front-RPF) քաղաքական կուսակցության մեջ, ինչպես նաև՝ բանակի կամ տեղական ինքնապաշտպանական ուժերի, Ռուանդայի ազատության բանակի մեջ: Ռուանդայում որոշ երեխաներ ակտիվ մասնակցություն են ունեցել ցեղասպանությանը՝ ներգրավվելով նաև «Ինթերհամվել» (ռազմականացված կազմակերպություն) կազմի մեջ, մնացած երեխաներն ու պատանիները գործակցել են ընդհանուր քաղաքացիական հասարակության մասնակցության համատեքստում: Մանրամասն տե՛ս *Lasting Wounds: Consequences of Genocide and War on Rwanda's Children*. Human Rights Watch, 2003, p. 13. www.reworld.org.

ծառայությամբ⁵: Հարկ է նշել, որ Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ուներ դեմոկրատիկ կոչվող հարկի մի տեսակ, որի ժամանակ 8-20 տարեկան տղաներին բռնի կերպով հավաքագրել են եմիգրական կանոնավոր բանակի մեջ⁶, ինչը լեի իրավաբան Ռաֆայել Լեմկին կոդմից ձևակերպված սահմանման համաձայն ցեղասպանական գործողություն է⁷:

Human Rights Watch կազմակերպությունը 1995-2002թթ. հետազոտություն է իրականացրել՝ հիմնվելով միջազգային և տեղական կազմակերպությունների, երեխաների իրավունքների փորձագետների, Միավորված ազգերի կազմակերպության երեխաների ֆոնդի (UNICEF) և Ռուանդայի իշխանության պաշտոնյա անձանց հետ անցկացրած հարցազրույցների վրա: Կազմակերպությունը «ոճրագործ երեխաներին» դիտարկում է միջազգային օրենքով՝ միտում ունենալով կանխարգելել երեխաների ներգրավումը ռազմական և ռազմականացված ինստիտուտների մեջ, ինչպես նաև մասնակցությունը մարդկության դեմ գործադրվող բռնություններին: Սակայն, նույնիսկ այս պարագայում UNICEF-ը երեխաներին ավելի շատ դիտարկում է որպես զոհ, ովքեր շահագործվում են իշխանության կողմից, քան որպես ոճրագործ⁸: Իսկ «Երեխաների իրավունքների կոմիտեն» ընդգծում է, որ ցեղասպանությանը, ռազմական կամ մարդկության դեմ այլ հանցագործությունների մասնակցած երեխաներին պետք չէ դիտարկել առանձին կտրվածքով, և նրանց նկատմամբ պետք է կիրառել անչափահասների նկատմամբ գործող ընդհանուր սկզբունքները⁹:

Միջազգային իրավունքի համաձայն՝ հանցանք գործելու պահին 14 տարեկանից ցածր երեխաներն իրավական հետապնդման և պատասխանատվության չեն ենթարկվում: Չնայած այս հանգամանքին՝ Ռուանդայում գրեթե 5.000 անչափահասներ՝ 14-18 տարեկան, այդ թվում՝ նաև 14 տարեկանից ցածր, ձերբակալվել են ցեղասպանությանը մասնակցելու մեղադրանքով, որոնցից 4.000-ը UNICEF-ի 2002թ. տվյալներով դեռևս բանտարկված էին¹⁰:

* * *

Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության համատեքստում հասարակության մասնակցության խնդրի ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ցեղասպանություն իրականացնող «մարդկային ռեսուրսը» համալրում են նույնիսկ այնպիսի խմբեր, ինչպիսիք են՝ կանայք ու երեխաները, ովքեր իրենց դաժանությամբ չեն գիջում մեծահասակներին: Այս առումով հետաքրքրական է, թե ինչու և ինչպես են երեխաներն ընդգրկվում զանգվածային բռնությունների մեջ և ինչ գործառնությանն առանձնահատկություններ ունեն:

«Հանցագործ երեխաների» խնդիրն այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների համատեքստում դիտարկելուն նպաստում է այն հանգամանքը, որ ցեղասպանության հարցով կազմվել են միջազգային դատարաններ, տեղի են ունեցել հարցաքննություններ հենց ոճրագործների հետ, ինչն ուսումնասիրության լայն դաշտ է ստեղծում մասնագետների համար:

Հայոց ցեղասպանության պարագայում միջազգային դատավարության և դրա հետ կապված գործընթացների բացակայությունը հնարավորություն չի ընձեռում առավել հստակ ներկայացնելու «ոճրագործ երեխաների» գործառնությանն առանձնահատկությո-

⁵ Rosen D., *Child Soldiers*, California, 2012, pp. 1-4.

⁶ Զուլպյան Մ., «Դեմոկրատիկ»-ն (մանկահավաք) Օսմանյան կայսրության մեջ՝ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների, *ՊԲՀ*, 1959, թիվ 2-3 (5-6), էջ 247-256:

⁷ Մանրամասն տե՛ս Lemkin R., *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*, Oxford University Press, 2008.

⁸ *International Criminal Justice and Children*, pp. 33-34.

⁹ Նույն տեղում, էջ 22:

¹⁰ *Lasting Wounds: Consequences of Genocide*, p. 18.

յունները, տարիքային սանդղակը, դրդապատճառներն ու նպատակները: Հետևաբար, ուսումնասիրության շրջանակներում հիմնվել ենք ցեղասպանության վերապրողների, օտարերկրյա պաշտոնյաների ու ականատեսների հուշագրություններում, զեկուցագրերում տեղ գտած վկայությունների վրա:

Այդ վկայությունների համաձայն՝ Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած զանգվածային կոտորածների ու Հայոց ցեղասպանության համատեքստում մուսուլման¹¹ «ոճրագործ երեխաների» դերային առանձնահատկությունները կարող ենք դասակարգել հետևյալ կերպ՝ *դեռահասներ, ովքեր հալածում էին իրենց հասակակից հայ երեխաներին* (միջխմբային բախում հայ և մուսուլման երեխաների միջև), *մեծահասակներին նմանակող երեխաներ, սպանությունների անմիջական մասնակիցներ և երեխաներ, ովքեր պղծում էին հայերի դիակները*:

• *Դեռահասներ, ովքեր հալածում էին իրենց հասակակից հայ երեխաներին (միջխմբային բախում հայ և մուսուլման երեխաների միջև)*

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած երեխաները հետագայում գրառած հուշագրություններում անդրադառնում են մուսուլման երեխաների հետ իրենց ունեցած փոխհարաբերություններին: Մուսուլման երեխաները հալածանքի են ենթարկել ոչ միայն իրենց հասակակից տղաներին, այլև աղջիկներին:

Պեհեսնիհայ Վահան Համամջյանը պատմում է, որ կոտորածները սկսելու նախօրեին իրենք խուսափել են թուրքական թաղամասերով անցնելուց, քանի որ թուրք երեխաները «մեռցնելու աստիճան» ծեծում էին հայ տղաներին, ովքեր ընկնում էին իրենց ձեռքը¹²:

Լինում էին նաև դեպքեր, երբ մի քանի թուրք երիտասարդներ որևէ պատրվակով հայկական թաղերից դուրս հայ երիտասարդի էին ծեծում ու անպատիժ մնում: Վերապրող Ռուբեն Խաչատրյանը¹³ պատմում է. «Այդպես պատահեց Գրիգոր քեռուս տղայի՝ Պողոսի հետ, ով հայկական թաղի տներից մետք դեպի հարավ, ծառի տակ նստած ժամանակ հանկարծ հայտնվում են թուրք երիտասարդներ, նրան ծեծում և հեռանում: Ես այս ամենի ականատեսն էի: Նույնը պատահել էր նրա եղբոր՝ Հովհաննեսի հետ»¹⁴: Հաճախ թուրք երեխաները հալածում էին բռնագաղթերից հետո ընտանիքներում մնացած անձնող հայ որբերին: Տասներկուամյա Կարապետ Ջարիֆյանի՝ Խարբերդի գավառի Մեզրե գյուղաքաղաքի կոտորածների մասին վկայության համաձայն. «Նախապես թուրքերը լաւ էին վերաբերում հայերի հետ, բայց մի որոշ ժամանակից յետոյ սկսեցին վատանալ, այնպէս, որ հայ երեխաները երբ դուրս էին գալիս, թուրք երեխաներից ծեծվում էին և հայիտյանքներ լսում»¹⁵: Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած այնթապցի Մարիցա Թուրունճյանը¹⁶ իր

¹¹ Այս եզրի մեջ ընդգրկել ենք գերազանցապես թուրք և քուրդ երեխաներին: Սույն հոդվածում այս ձևակերպումն օգտագործվում է միայն այն դեպքում, երբ սկզբնաղբյուրում հստակեցված չէ ոճրագործություններ իրականացնողների ազգային պատկանելությունը:

¹² Թէքէան Ա., *Դրուագներ ապրիլեան Մեծ եղեռնէն: Պեհեսնիհայութեան գողգորթան (1914-1918)*, Պէյրութ, Լա Ֆողո-Բրէս, 1956, էջ 60:

¹³ Ծնվել է 1903 թվականին Դերջան գավառի Բագառիճ ավանում:

¹⁴ Խաչատրյան Ռ., *Եղեռնի հավերժ ծխացող հուշեր*, Երևան, Ռուբին Պրինտ, 2002, էջ 9: Հուշագրությունը գրի է առնվել կենսաթոշակի անցնելուց հետո, հավանաբար 1960-ական թվականներին:

¹⁵ *Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու: Հատոր III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Մերաստիայի, Տրապիզոնի նահանգներ, Պարսկահայք*, Երևան, Զանգակ-97, 2012, էջ 328:

¹⁶ Հեղինակը Դեր-Ջորում ամուսնացել է ոստիկանապետ Ալի էֆենդու հետ, ով կնոջը պատմել է սույն պատմությունը:

հուշերում պատմում է ամուսնու տեսածը. «Մի օր գիշերով քաղաքին մեջ պտտած աստեն կը տեսնե՛ որ խումբ մը պատանիներ պարտեզներու մեջ կը հալածե՛ին հայ աղջիկ մը որ իբր հագուստ կը կրէր իր վրայ ցորենի պարկ մը...»¹⁷:

Յոգզաթ գավառի Բումտիկին գյուղում ծնված Գևորգ Յափուջյանը վերհիշում է մի միջադեպ, որը պատահել էր, երբ ինքը ծառայության էր քրդական ընտանիքում. «Արևը մոտենում էր իր մայրամուտին, որ ինձ ասացին հեռացած տավարը թեքեմ դեպի գյուղի կողմը և ես բաժանվելով նրանցից 200-300 մետր տարածություն մի փոքր բլուրի ետև, նրանց քշեցի դեպի ծառաների կողմը և այդ միջոցին հանկարծ շատ մոտիկ տարածությունից հայտնվեցին երկու թուրք պատանիներ, որ կլինեին 14-15 տարեկան և ես նրանցից որևէ վտանգ չսպասելով փախուստի չդիմեցի: Սակայն նրանք մոտենալով ինձ, մեկը մյուսին «Էյսան, բռնիր այս քեաֆիրին» ու երկուսով հարձակվեցին վրաս»¹⁸:

• Մեծահասակներին նմանակող երեխաներ

Մուսուլման երեխաները, նմանակելով մեծահասակների վարքը, արտահայտում էին իրենց վերաբերմունքը քրիստոնյաների և հատկապես հայերի նկատմամբ, ինչը հաճախ դրսևորվում էր գոհերի հանդեպ ցուցաբերված ծաղրանքի ձևով:

Վերապրողներից մեկը՝ վեցամյա Բյուզանդ Ճամբազյանը¹⁹, պատմում է. «Կիրակի մը, Մարաշի մեջ, եկեղեցիէն որբանոց կը վերադառնայինք: Ճամբուն վրայ թիւրք մանչուկ մը, բաւականին լայն շրջագծով, փոս մը կը փորէր: Մեր վարժապետներէն, Խարբերդցի ազնիւ հայ մը, պ. Նշանը, հարցոց թէ ինչո՞ւ կը բանար այդ փոսը: Թիւրք մանչուկը համարձակութեամբ պատասխանեց՝ այս փոսը կը բանամ որ կեավորները մեջը իյնան»: Համաձայն վերապրողի վկայության՝ այն հարցին, թե գլավոր կոչվածները նրա եղբայրները չեն, թուրք երեխան պատասխանել է. «Ո՛հ: Ես թիւրք եմ, իսկ անոնք կեավոր»²⁰: Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ընկերության բժիշկներից մեկը՝ դոկտոր Հրեշտակյանը, Մարդինի աղբյուրի մոտ հանդիպել էր մերկ կանանց: Նրանք տերևներով ծածկել էին իրենց մերկությունը և ձեռքերով բռնել տերևները: Դոկտոր Հրեշտակյանը վկայում է, որ մուսուլման տղաները փայտերով խփում էին կանանց ձեռքերին, որպեսզի բաց թողնեն, և բղավում էին՝ թո՛ւ, թո՛ւ, էրմեն²¹:

Խարբերդում աշխատանքային գործունեություն ծավալած դանիացի միսիոներուհի Մարիա Յակոբսենը, նկարագրելով Մեզրե գնացող թուրք և քուրդ մարդկանց, գրում է. «Երբեք տեսած չեմ կատաղի եւ վայրի տեսք ունեցող նման մարդիկ: Նոյնիսկ իրենց պզտիկ տղաքը, ինքզինքնուն հասուն մարդու ձեւեր կու տային ու մեր ետեւէն կը պռռային՝ կեավո՛ր, քրիստոնեայ շուն»²²: Հեղինակը պատմում է, որ թուրք տղաներն ու երիտասարդները հավաքվում և զվարճանում էին՝ հայերի չարչարանքները դիտելով: «Այսպիսի տոսկալի դէպք տակաւին տե-

¹⁷ Աղետէն վերապրողներ, *Տէր-Զօր*, Փարիզ, Պ. Էլէկեան, 1955, էջ 147:

¹⁸ Յափուջյան Գ., *Հուշեր: Մահ եւ վերածնունդ*, Զեռագիր հուշեր, ՀՅԺԻ, թղթապանակ 169, էջ 89:

¹⁹ Ծնվել է 1909 թվականին Ադանայում:

²⁰ Ճամպազեան Բ., Պատանի կեանքի մը պատմութիւնը: *Մատենաշար ապրիլեան եղեռնի*, թիւ 4, Անթիլիաս, Լիբանան, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, էջ 21:

²¹ Անտոնեան Ա, *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալէադ փաշա*, Պոսթրն, Պահակ, 1921, էջ 159: Հետաքրքրական է նշել, որ, ի տարբերություն Ռուսոյից, ունեցած ցեղասպանության օրինակի, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մեզ հայտնի ուսումնասիրություններում մուսուլման երեխաների կողմից սեռական բռնությունների գործադրում հաճախ չի հանդիպում, սակայն պետք է ընդգծել, որ նման դեպքեր գրանցվել են:

²² Զէյքրպարն (Եագուպըն) Մ., *Օրագրութիւն: 1907-1919: Խարբերդ*, Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1979, էջ 171:

սած չէի... Երկու ժանտարմաներ տեսայ որոնք ծեր կին մը կը քաշկռտէին զառիվար փողոցէ մը: Հոն 10-12 թուրք տղաք կային որոնք կը խնդային ու կը զուարճանային այս ցաւալի տեսարանէն»²³: Իսկ սերաստացիների տեղահանության ժամանակ Մալաթիայի թուրք երեխաները ծաղրում էին և ասում. «Ամէնրդ պիտի ջարդենք, սպաննենք»²⁴:

Վերապրող Սարգիս Պալապանյանն²⁵ իր հուշագրության մեջ երեխաների մասնակցությամբ հետաքրքիր դրվագ է նկարագրում. «Գիշերը, կախուած Յակոբին դիակը տախտակէ սանդուխի մը վրայ երկնցուցած, կու տան երկու խեղճ հայ զինուորներու ուսը եւ կը հրամայեն, որ տանին ու թաղեն զայն: Այս վերջինները, երբ կը սկսին ուսամբարձ տանիլ մեռելը, հարիւրաւոր թուրք լակտներ քարկոծելով ու հայհոյելով, անարգելով ու պոռաւով կը հետապնդեն զինուորները»²⁶: Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանը Չանկրիում լինելու ժամանակ պատմում է տարածված համաճարակի մասին, որին զոհ էր գնացել նաև տեղի քահանա Տեր Սիմոնը. «Եւ երբ ողբացեալ քահանային դագաղը կը փոխադրէինք անձայն անշուշտ քաղաքէն դուրս այգիներու կողմ գտնուող հայոց գերեզմանատունը, թուրք տղայք յուղարկատրներս քարի կը բռնէին»²⁷:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Պետրոս Ծատուրյանը պատմում է, որ մուսուլման շատ երեխաներ զալիս էին պարզապես իր վերքերը տեսնելու, և երբ ցույց էր տալիս, նրանք հարվածում էին և ծիծաղելով փախչում²⁸:

Մեծահասակներից ընդօրինակված մեկ այլ վարքային դրսևորում էր այն, որ մուսուլման երեխաները, նմանակելով հավանաբար իրենց մայրերին, նույնիսկ տղամարդկանց հրահրում էին սպանել հայերին: Բիթլիսի տեղահանությունը վերապրած Հմայակ Բոյաջյանը տարիներ անց վերհիշում է. «Երբ Բիթլիսից դուրս էին բերում գյուղը վերադարձնելու համար, թուրք կանայք, երեխաները կտուրներին կանգնած բղավում էին՝ ինչո՞ւ եք կենդանի թողել, այդ ո՞ր եք տանում, կտտորէք»²⁹:

• Սպանությունների անմիջական մասնակիցներ

Օսմանյան կայսրությունում զանգվածային կոտորածների ու ցեղասպանության ժամանակ սպանությունների մեջ են ընդգրկվել նաև 6-15 տարեկան երեխաները, ովքեր զինված են եղել քարերով, դանակներով, սրերով և զենքով: Սպանություններին երեխաների մասնակցությունը եղել է անհատական և կրել է խմբային բնույթ: Երեխաների այն հատվածը, որը զինվել է կառավարության կողմից, բռնություններ է իրագործել վերահսկողության ներքո, իսկ երեխաների մի մասը մասնակցություն է ունեցել անհատապես և անձնական նախաձեռնությամբ, հաճախ՝ ծնողների ուղեկցությամբ:

1895թ. համիդյան կոտորածների ժամանակ Տրապիզոնում, Արաբկիրում կառավարությունը զինում էր տեղի բնակչությանը, այդ թվում՝ նաև 11 տարեկան երեխաներին³⁰:

²³ Նույն տեղում, էջ 158:

²⁴ Գաբրիելյան Կ., *Եղեռնապատում փոքրին Հայոց եւ նորին մեծի մայրաքաղաքին Սերաստիոյ, Պոսթըն, «Հայրենիք», 1924, էջ 228:*

²⁵ Ծնվել է 1882 թվականին Այնթապում:

²⁶ Պալապանեան Ս., *Կեանքիս տար ու պաղ օրերը: Այնթապ-Քեսապ-Հալեպ, Հալեպ, Շարք, 1983, էջ 104:* Հուշագրությունը գրի է առել 1960 թվականին:

²⁷ Պալաքեան Գ. Ծ. Վարդ., *Հայ գողգոթան: Դրուագներ հայ մարտիրոսագրութենէն: Պետլինէն դէպի Զօր: 1914-1920, Ա հատոր, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1922, էջ 174:*

²⁸ Ծատուրեան Պ., Կեանքը որ ապրեցայ: *Մատենաշար ապրիլեան եղեռնի, թիւ 13, Անթիլիաս, Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1969, էջ 49:* Հուշագրությունը գրի է առել 1962 թ.:

²⁹ Բոյաջյան Հմայակ, ՀՅԹԻ գիտական ֆոնդ, տեսագրությունների բաժին, ֆ հ. 6:

³⁰ *Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. Литературно-научный сборник*, Москва, 1897, с. 51.

Ուրֆայի կոտորածների վերաբերյալ վերապրողներից մեկի հուշագրության մեջ կարդում ենք. «Ամենէն վերջ կու գային 10-12 տարեկան թուրք տղաքներ, որոնք ձեռքերնին շամփուր, դանակ եւ այլ տեսակ տեսակ գէնքեր ըլլալով գետինը փռուած Հայ դիակները կը զննէին եւ եթէ շնչատուր կամ ողջ մնացողներ գտնուէր, զանոնք կամ կը մորթէին եւ կամ շամփուրով կը ծակծկէին որ բոլորովին՝ մեռնին»³¹:

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրող Ներսես Մազմանյանը³² վկայում է, որ իրենց գյուղում կանանցից մեկի ձեռքերը հետևի մասից են կապել, իսկ մազերը կապել են կեռ զամբից, որոնք խրված են եղել հողի մեջ: Այս 6-8 տարեկան թուրք երեխաներին քշել են նրա վրա, ովքեր քարերով սպանել են կնոջը³³:

Մուսուլման տղաների կողմից սպանություններ իրականացվելու մասին է պատմում վերապրող Մարտիրոս Պալմյանը³⁴, ով մի քանի անգամ հանդիպել է նման երեխաների, երբ թաքնված է եղել Էնտերեսում³⁵. «...Խանըմ էֆենտիս [ազգությամբ թուրք] ինծի տուաւ մանգաղ մը, տուպրակ մը եւ ինծի ընկերացուց իր վեց տարեկան զաւակը, որպէսզի պարտեզէն խոտ քաղեմ եւ տուն բերեմ: Պզտիկը ճամբան ինծի ցոյց կու տար իր մէջքի դանակին գեղեցկութիւնը եւ կը փնտռէր կեաւորներ, որպէսզի մորթէ զանոնք, որովհետեւ իր նոր ու գեղեցիկ դանակով արդէն մորթեր էր երկու կեաւորներ եւ շատ ուրախացեր էր»: Հեղինակը պատմում է, որ այս ամենը լսելով և տեսնելով 6-12 տարեկան մի խումբ թուրքերի՝ մանգաղն ու տուպրակը տվել է երեխային և հեռացել: Վերապրողը մեկ անգամ ևս բախվել է տասնամյա թուրք երեխայի, ով ցանկացել է սպանել իրեն. «Ես գիտցայ որ դուն կեաւոր ես: Տէն, այս դանակը նոր գնած եմ կեաւորներ մորթելու համար: Փորդ խոթեմ ըսելով դանակը ինծի մօտեցուցած պահուն բռնուցքի հարուած մը տուի»³⁶:

Մխիթար Հագրոյանի վկայությունը Բիթլիս գավառի Մոսկան գավառակի Խուրթ-Բռնաշեն գյուղախմբի մասին. «Այս գիւղից սպանուեցան չորս հոգի՝ Սերօ Յովհաննէսեան և իր եղբայր Աբրէն, Կարօ Կարապետեանը և իր եղբայր Ատալը: Մի քուրդ պատանի Անճալիլ Բուպադօլ լամուկ անուն, տասնհինգ տարեկան, դրանց տարաւ գիւղից դուրս, ասելով աշխատանք կայ անելու ու այնտեղ ատրճանակի հարուածներով սպաննեց»³⁷:

Տասներկուամյա զեյթունցի վերապրող Հովսէփ Բշտիկյանը³⁸ Սուլեյմանիէից³⁹ Բոզանթի ճանապարհի իրադարձությունների մասին պատմում է. «Թուրք զինվորները մեր քովեն կերթային: Մեկ էլ թուրք լակոտ մը տեսավ մեր էշի վրա երկու կողմը հեյբայի մեջ դրված երեք-չորս տարեկան քույրս ու եղբայրս՝ ամեն մեկը մի կողմ: Էդ լակոտը մի ափ հող գետնից վերցրեց ու շարտեց եղբորս երեսին, եղբորս աչքերը տեղն ու տեղը կուրացան, ինքն ալ վախեն մեռավ»⁴⁰:

³¹ *Եղեսիոյ սոսկալի դէպքը եւ ողբերգութիւն կոտորածին Եղեսիոյ*, գրեց Եղեսիացի հայ մը, Շումլա, Յ. Աւետարանեան, 1904, էջ 13:

³² Ծնվել է 1900 թվականին Սերաստիայի Գավրա գյուղում:

³³ Մազմանյան Ն., *Ձեռագիր հուշ*, ՀՅԹԻ, թղթապանակ 176:

³⁴ Ծնվել է 1895 թվականին Սերաստիայի Զառա գյուղաքաղաքում:

³⁵ Էնտերես՝ քաղաք Սերաստիայի նահանգի Շապին-Գարահիսար գավառում:

³⁶ Պալմյան Մ., *Համամարդը*, Պէյրուք, Տոնիկեան եւ որդիներ, 1978, էջ 16-17:

³⁷ *Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրողների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու*: Հատոր II, Բիթլիսի նահանգ, Երևան, «Ջանգալ-97», 2012, էջ 81: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1916 թվականին:

³⁸ Ծնվել է 1903 թվականին Ձեյթունում:

³⁹ Սուլեյմանիէ՝ գյուղաքաղաք Ադանայի նահանգի Մարաշի գավառակում:

⁴⁰ Սվազյան Վ., *Հայոց ցեղասպանություն. Ավանատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան, «Գիտություն», 2011, էջ 446: Հուշագրությունը գրի է առնվել 1983/96թթ.:

• **Երեխաներ, ովքեր պղծում էին հայերի դիակները**

Յեղասպանությունը վերապրողների ու օտարերկրյա ականատեսների հուշագրություններում ու զեկուցագրերում երբեմն հանդիպում են այնպիսի վկայություններ, որոնցում նկարագրվում են մուսուլման երեխաների կողմից հայերի դիապղծության տեսարաններ: Դրանցից հատկապես ուշագրավ են երևույթի խաղային դրսևորումները:

Ազգությամբ հույն ֆրանսիացի լրագրող Ադոսիդես Ադանայի կոտորածների վերաբերյալ իր աշխատության մեջ գրում է. «Ամսի 26-ին, կեսօրից հետո, զբաղվեցին մահացածներին հավաքելով: Նրանց բեռնում էին սայլակները, որոնք պետք է բեռնաթափվեին Սարոսում: Այդ քարավաններն ուղեկցող թուրք լակոտները զվարճանում էին՝ ծակծկելով դիերը, փորելով դրանց աչքերը, սրածայր ցուպիկներով ծակելով այտերը»⁴¹: Հալեայի հյուպատոս Ռյուսերը ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին 1915թ. սեպտեմբերի 2-ին ուղարկած զեկուցագրին կցել է պարոն Վ. Շաիկերի վկայությունը Մարաշի իրադարձությունների մասին, որում կարդում ենք. «Քաղաքից (Մարաշից) ֆերմա ճանապարհին քաղաքի ծայրամասում ես տեսա մարդկային գլուխ՝ ընկած գոմաղբի կույտի վրա, որը թուրք դեռահասները դրել էին որպես նշանակետ»⁴²: Վերապրող Պետրոս Ծատուրյանը, իր հուշագրության մեջ նկարագրելով գաղթի ճանապարհները, որոնք լի էին մարդկային ոսկորներով, գրում է. «Գանկեր ամեն կողմ որոնց հետ կը խաղային քիւրտ լաճերը...»⁴³:

Գևորգ Յափուջյանը պատմում է. «Անելանելի վիճակ, խնամքի կարոտ, զրկված հարգատներից, վիշտ ու տառապանք, կյանքին սպառնացող վտանգներով հղի սև օրեր, միշտ ծաղր ու ծանակի ենթակա թուրք լակոտների կողմից, որ համատեղ գործ ունեն անասուններին արածեցնելիս, նաև ծառան ես այն ծառաների ևս, որ քեզ հրամայեն եզները շրջելու, ջուր բերելու, գյուղը հացի գնալու և այլ գործերի կատարման համար: Պակաս չէր բորբոքվում նաև մատաղ սրտիս վերքերը այն ժամանակ, երբ հաճախ ձորերում հանդիպում էինք տանջամահ եղած հայերի կմախքներին, զանգերին, ծնկոսկրներին, որոնց վերաբերյալ ծաղրանքով լակոտները ասում էին՝ «Էյ, քեաֆիր, տեն-տեն, սա քո հոր գլուխն է, կացինով ջարդված»⁴⁴:

* * *

Քննարկելով Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ իրականացված զանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանը «ոճրագործ մուսուլման երեխաների» մասնակցության գործառնությանին առանձնահատկությունները՝ կարող ենք ասել, որ նրանց ընդգրկվածությունը բռնություններին չի եղել կազմակերպված և համակարգված: Նրանց ականա մասնակցությունը բացառապես եղել է շարքային քաղաքացիների ներգրավվածության համատեքստում, ինչը պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրությունում առկա նախացեղասպանական սոցիալ-մշակութային մթնոլորտով:

Չնայած նախացեղասպանական փուլին բնորոշ սոցիալ-մշակութային միջավայրը բազմաշերտ էր, այդուհանդերձ հարկ է նշել այն երեք հիմնական սոցիալ-հոգեբանական և սոցիալ-մշակութային մեխանիզմները, որոնք լույս են սփռում կոտորածներին և ցեղասպանություններին հասարակության լայնածավալ մասնակցության խնդրի վրա:

⁴¹ Ադոսիդես Ա., *Հայերը և երիտասարդ թուրքերը. Կիլիկիայի կոտորածները*, Երևան, «Գասփրինտ», էջ 36:

⁴² Գուստ Վ., *Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916 (Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից)*, Երևան, «Հայագիտակ», 2008, էջ 338:

⁴³ Ծատուրեան Պ., *նշվ. աշխ.*, էջ 55:

⁴⁴ Յափուջյան Գ., *նշվ. աշխ.*, ձեռագիր հուշեր, ՀՅԺԻ, թղթապանակ 169, էջ 101:

1. Նախացեղասպանական քարոզչության ազդեցությունը

Ժողովրդական զանգվածներին ուղղորդելու և ցեղասպանությանը մասնակից դարձնելու համար իշխանությունները որպես քարոզչության ենթատեքստ օգտագործում էին «մշակութային մոդելները», որոնք հիմնականում յուրացվում են սոցիալիզացիայի⁴⁵ ընթացքում: Դրանով ստեղծում են հոգեբանական այնպիսի մթնոլորտ, որ անհատները կորցնում են իրենց բնորոշ հատկանիշները և արմատապես վերափոխում իրենց վարքագիծը:

Այդպիսի «մշակութային մոդելներից» է «օտարի» կերպարի վերաբերյալ պաթոգեն վտանգ պարունակող տեղեկատվությունը, որն Օսմանյան կայսրությունում հանգում էր գլխավորապես հայերի «ապստամբ» և «դավաճան» լինելու մասին լուրերի տարածմանը: Օսմանյան կայսրությունում «օտարի» կերպարի շուրջ սահմանը գծվում էր դարերով արմատացած կրոնահոգեբանական, կրոնաբարոյական աշխարհընկալման սկզբունքով՝ տարանջատելով հասարակությանը «ճշմարիտ հավատացյալների» և «անհավատների», համապատասխանաբար՝ մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների, իրենց՝ տիրապետողների և ենթարկվողների դերակատարությամբ:

Յուրայինի և օտարի միջև տարածությունը պարզ ֆիզիկական տարածություն չէ, այլ հոգեբանական: Հետևաբար ցեղասպանության ժամանակ զոհի ու հանցագործի միջև բարոյափոխության տարածության աճը դյուրացնում է ռճրագործության իրականացումը⁴⁶: Բռնության կիրառման համար կարևոր է, թե ինչպես է «օտարի» կերպարը տեղավորվում ռճրագործների աշխարհընկալման համակարգում, ինչ նախնական վերաբերմունք գոյություն ունի նրա նկատմամբ և ինչ վերաձևավորման է ենթարկվում: Օսմանյան կայսրությունում հայերն ընկալվում էին որպես օտար, որն արտահայտող տեքստերից են «ոչ մարդ», «մակարյոյծներ», «անհավատներ», «շարժվող իրեր», «թափառական հրեաներ», «ռայա»⁴⁷ պիտակները: «Օտարի» ապամարդկայնացման գործընթացը հանգեցնում է զոհի սոցիալական մահվան⁴⁸, որին էլ հաջորդում են հետապնդումն ու ֆիզիկական ոչնչացումը:

Ժողովրդական զանգվածներին համախմբող մշակութային մոդելներից է նաև Հայրենիքի գաղափարը: 1910թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Մալոնիկում 13 օր տևած Իթթի-հադի համագումարի կարգախոսն էր՝ «Թուրքիան միայն թուրքերի համար»: Առաջ քաշելով «Ետ դեպի Թուրան» լոզունգը՝ թուրք ազգայնամոլները հանդես էին գալիս թուրքական հին սովորությունների վերականգնման օգտին:

Ժողովրդական զանգվածների վարքը կառուցող մեկ այլ մշակութային մոդել է «սրբազան պատերազմը» (ջիհադը): Կոտորածների նկարագրություններում հաճախ հանդիպում ենք այնպիսի դեպքերի, երբ հայերի վրա հարձակվող մահմեդականները կրոնական բնույթի կոչեր են անում⁴⁹:

⁴⁵ Անհատի՝ իր էթնիկ հասարակություն և մշակույթ ներգրավման գործընթացն ազգագրության մեջ արտահայտվում է «սոցիալիզացիա» կամ «ինկուլտուրացիա» հասկացություններով: Անհատի կողմից իր սոցիոմշակութային միջավայրի (մշակութային տարածության և ժամանակի, գործառության օբյեկտների, գործունեության, շփման, վարքագծային կրթության) յուրացման գործընթացն է:

⁴⁶ Waller J., *Becoming Evil*, Oxford, 2007, p. 197.

⁴⁷ Կիրակոսյան Ջ., *Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ (19-րդ դարի 90-ական թթ.–1914թ.)*, Երևան, 1982, էջ 153:

⁴⁸ Հարկ ենք համարում նշել, որ Կ. Կարդը «սոցիալական մահ» հասկացությամբ բնորոշում է խմբի մշակութային ինքնության ոչնչացումը՝ որպես ցեղասպանության գլխավոր չարիք, քանի որ վերապրողները կորցնում են մշակութային ժառանգությունը և միջսերնդային կապը: Sten Card C., *Genocide and Social Death, Hypatia*, Vol. 18, No. 1, Winter, Indiana University Press. Մենք հողվածում հասկացությունը կիրառում ենք՝ ցուցելու նախացեղասպանական փուլին բնորոշ գործընթացը:

⁴⁹ Գրիգորյան Հ., «Մշակութային մոդելները» որպես ամբողջի վարքի կազմակերպման ազդակներ

2. Հասարակության հիերարխիկ (ուղղահայաց) կառուցվածքը

Ձանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանն ամբողջ հասարակության, այդ թվում՝ նաև մուսուլման երեխաների, ներգրավվածությունը պայմանավորված է նաև տվյալ հասարակության ընդգծված ուղղահայաց կառուցվածքով: Ավանդական ուղղահայաց կառուցվածք ունեցող հասարակությունների կազմակերպման հիմքում խարսխված են հավաքական արժեքները, որոնք ծայրահեղ դրսևորմամբ կարող են վերածվել զանգվածային բռնության կամ ցեղասպանության հրամայականի, քանի որ կիրառվում են ներխմբային համերաշխություն հաստատելու համար և վերացնում բռնություն գործադրելը խոչընդոտող արգելքները⁵⁰:

3. Իրավիճակային ճնշումը

Հասարակության շարքային քաղաքացիները զանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանը մասնակցում են երկու կերպ. կամ ընդգրկվում են ռազմական և ռազմականացված ինստիտուտներում, կամ ներգրավվում փողոցային ոճրագործ խմբերում: Ժողովրդական զանգվածների՝ կոտորածներին ու ցեղասպանությանը մասնակից դառնալու գլխավոր ազդակներից են միջավայրի ճնշումը և խմբային համատեղման ազդեցությունները⁵¹: Օսմանյան կայսրությունում շարքային մուսուլման երեխաները զանգվածային բռնություններին ու անկարգություններին մասնակցում էին գլխավորապես իրավիճակային ճնշմամբ՝ ընդգրկվելով մեծահասակներից բաղկացած փողոցային խմբերում:

Երեխաների ընդգրկվածությունը զանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանը պայմանավորվում է նրանով, որ իրենց բնույթով լինելով դյուրագրգիռ՝ ավելի հեշտությամբ ու արագ են արձագանքում և ինտեգրվում բռնությունների իրագործմանը: Մուսուլման երեխաները մասնակցել են ոճրագործություններին, կողոպուտին՝ մեծամասամբ հետևելով կամ նմանակելով մեծահասակներին, արտահայտելով նույն վարքագծային մոդելները, ինչ գոյություն ունեին նրանց ընտանիքներում և հասարակության մեջ: Այս հանգամանքն իր հերթին պայմանավորված է նրանով, որ հասարակության մեջ կայուն էր դրված մեծահասակներին հնազանդվելու կանոնը, ինչը նպաստում է, որ երեխաներն ու պատանիներն ավելի պատրաստակամությամբ ենթարկվեն մեծահասակներին, ինչպես նաև՝ իշխանության հրահանգներին:

Հայոց ցեղասպանության «շարքային» իրականացնողները. երեխաների հանցագործությունների գործառնության ռազմականացվածությունները

Հասմիկ Գրիգորյան

Ամփոփում

Նորագույն ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ զանգվածային սպանություններ ու ցեղասպանություն իրականացնող «մարդկային ռեսուրսը» համալրում են նույնիսկ

Հայոց ցեղասպանության համատեքստում, Մերձավոր Արևելք: Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ: Հոդվածների ժողովածու, VII, Երևան, 2011, էջ 98-103:

⁵⁰ Waller J., նշվ. աշխ., էջ 174-189:

⁵¹ Մանրամասն տե՛ս Valentino B., նշվ. աշխ., էջ 46:

այնպիսի մարզինալացված խմբեր, ինչպիսիք են՝ կանայք ու երեխաները, ովքեր իրենց դաժանությամբ չեն զիջում մեծահասակներին: Հոդվածում խմբավորված և ներկայացված են Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի դեմ իրագործված զանգվածային կոտորածներին ու ցեղասպանությանը մուսուլման երեխաների մասնակցության գործառնությանն առանձնահատկությունները:

Երեխաները հաճախ հանդես են գալիս որպես անմիջական մասնակիցներ, դեռահասներ, ովքեր հալածում էին իրենց հասակակից հայ երեխաներին (միջխմբային բախում հայ և մուսուլման երեխաների միջև), մեծահասակներին նմանակող երեխաներ, երեխաներ, ովքեր պղծում էին դիակները:

Քանալի բառեր՝ ցեղասպանություն, զանգվածային կոտորած, երեխաներ:

The Ordinary Executors of the Armenian Genocide: Functional Peculiarities of Perpetrator Children's Participation.

Hasmik Grigoryan

Summary

In order to understand mass violence, massacres and genocides, as well as to prevent their organization and implementation it is necessary to conduct a research of convictions of different social groups, the concerns they have, their goals and motives for participation in mass violence.

Recent studies show that the human resource implementing mass murder and genocide is in fact replenished by such marginalized groups as women and children, who were not less as cruel as the adults.

In this article examples of the functional peculiarities of participation of Muslim children in the mass murders and genocide committed against the Armenians in the Ottoman Empire at the end of the 19th and beginning of the 20th century are presented. Children have often appeared to be immediate participants; teens pursued their elders (intergroup conflicts between Armenian and Muslim children), children violated corpses while imitating adults.

Keywords: genocide, massacre, perpetrator children.

”Рядовые” исполнители геноцида армян: функциональные особенности детских преступлений

Асмик Григорян

Резюме

Новейшие исследования показывают, что “человеческий ресурс”, приводящий в исполнение массовые убийства и геноцид, пополняют даже такие маргинальные группы как женщины и дети, которые своей жестокостью не уступают взрослым.

В статье сгруппированы и представлены функциональные особенности преступлений, совершенных мусульманскими детьми в контексте массовых убийств в Османской империи в конце 19-го начале 20-го века.

Дети и подростки часто выступают как прямые участники преступлений, преследуя своих сверстников (межгрупповые конфликты между мусульманскими и армянскими детьми), оскверняя трупы, подражая действиям взрослых.

Ключевые слова: геноцид, массовые убийства, дети.